BARANYAI TÜKRÖSÖK

SÁFRÁNY ZSUZSANNA

Malonyay írja: „Sok pásztor a gyújtótartót és a tükröst egyazon darabba készíti, hogy mint ikertestvérek kevesebb helyet foglaljanak el."[1]

A tükrös kisméretű, könnyű holmi; kerek vagy négyszögletű, széttolható vagy nyitható, szépen faragott pásztorszerszám, az egyik felében tükör, a másikban lapos vágás bajuszpedrővel.

Kint a legelőn, mezőn csak azért tartotta magánál gazdája, hogy a bajuszát pödörgesse, bent a faluban, tanyában viszont beretválkozótükörként is szolgált.

Rendszerint fából készült; ezért találó a „tükörfa" elnevezés. Találkozhatunk azonban a „tikerfás", tikres" névvel is.[2]

Mivel a pásztorok szerették a csinosan pödrött bajuszt, nagy szükségük volt a tükrösre; állandóan maguknál is hordták. Formája, szerkezete a használat céljához alkalmazkodó tehát, de külső megjelenésére, díszítésére is nagy gondot fordítottak. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a pásztorművészet legszebb alkotásait találhatjuk közöttük.

A módosabb pásztor és földművelő otthonában még külön beretválkozótükör is volt, amely nagyobb méretű, állványos, esetleg fiókos. Ezeket sem hagyjuk figyelmen kívül és itt, a tükrösök csoportjában mutatjuk be, ismertetjük.

A gyufatartók és tükrösök szinte természetes kapcsolódása[3] indokolja, hogy tárgycsoport-ismertetésünket ez utóbbival folytassuk. A ma élő faragók már nem igen készítik ezeket a hagyományos formájú és rendeltetésű tárgyakat, inkább a dísztárgy szerepét betöltő dobozok, cigarettatartók kerültek előtérbe.

A legismertebb tükrösöket a Balaton környéke, Somogy, Zala, Veszprém megye pásztorsága készítette és használta, nem elhanyagolandó azonban a baranyai gyűjtemény vizsgálata sem, hisz tudjuk, hogy Baranyában is jelentős számú pásztor élt és dolgozott.

Korábbi, hasonló témakörben tett megállapításainkat újabb adatokkal, valamint elemzéssel szeretnénk kiegészíteni.[4] Továbbra sem tekinthetjük lezártnak, befejezettnek a sort, hanem újabb adatok összegyűjtését és más tárgyak vizsgálatát, összehasonlítását tartjuk fontosnak.

A baranyai tükrösök legnagyobb részét az Ormánság falvaiban gyűjtötték.[5] Ugyanezt mondhatjuk el a Néprajzi Múzeum Baranya megyei tárgyairól is. A mintegy százhatvan darabból álló csodálatos gyűjtemény átnézésekor csupán tizenötöt találtunk, amely megyénkből származik.[6] A térképre pillantva azt látjuk, hogy a jelek az Ormánság területén sűrűsödnek, mivel ezek a tükrösök egy kivételével innen valók. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a megye többi részén egyáltalán nem ismerték és használták a pásztorművészet e remek kis alkotásait, hanem mint ismeretes, a kutatók legtöbbet foglalkoztak az Ormánsággal, a legrészletesebb ismereteink tehát innen vannak és itt gyűjtötték a legtöbb tárgyat is.

A pásztorság minden más társadalmi rétegnél szenvedélyesebb faragó volt, s nincs nyersanyag, melyet többféleképpen és többféle célra használtak volna fel, mint a fát. Ez azzal is magyarázható, hogy aránylag könnyű a megmunkálása és kevés szerszám is elegendő a munkához. A tükrös általában a kecskerágó és jávor csomó nélküli, száraz fájából készült, igazi színét, patináját azonban a használat szokta megadni. Egyes darabokat méhviasszal, lenolajjal kenegettek vagy lakkal vontak be, hogy fényt kapjon.[7]

Tükröseink kivétel nélkül fából készültek.

A tükörfa belsejében a tükör mellett vagy azzal szemben különböző alakú mélyedések vannak. Ezek többnyire téglalap, kör alakú tükrös esetében félhold alakú lapos vájatok. Lehet azonban ennél változatosabb is, mint pl. szív, tulipán vagy éppen kör alakú bajuszpedrőtartó.[8]

Ezekbe kenték bele a bajuszpödrőt, hogy mindig kéznél legyen. Összetétele: bárányfaggyú, viasz, mindenféle illatos virág, tavasszal ragadós nyárfabimbó. Semmit sem vettek boltban, hisz elkészítették azt ők maguk is. Igen kellemes illata volt a bajuszpedrőnek.[9]

A négyszögletes és téglalap alakú tükrös rendszerint egyszerűen lehúzható fedelű (a tükröt az egyik részbe viasszal erősítették), ha pedig kerek, többnyire a fedél tenyér között történő elfordításával nyitható csak. Az ilyen tárgy egyik felének belső lapján ugyanis egy magasabb pe-

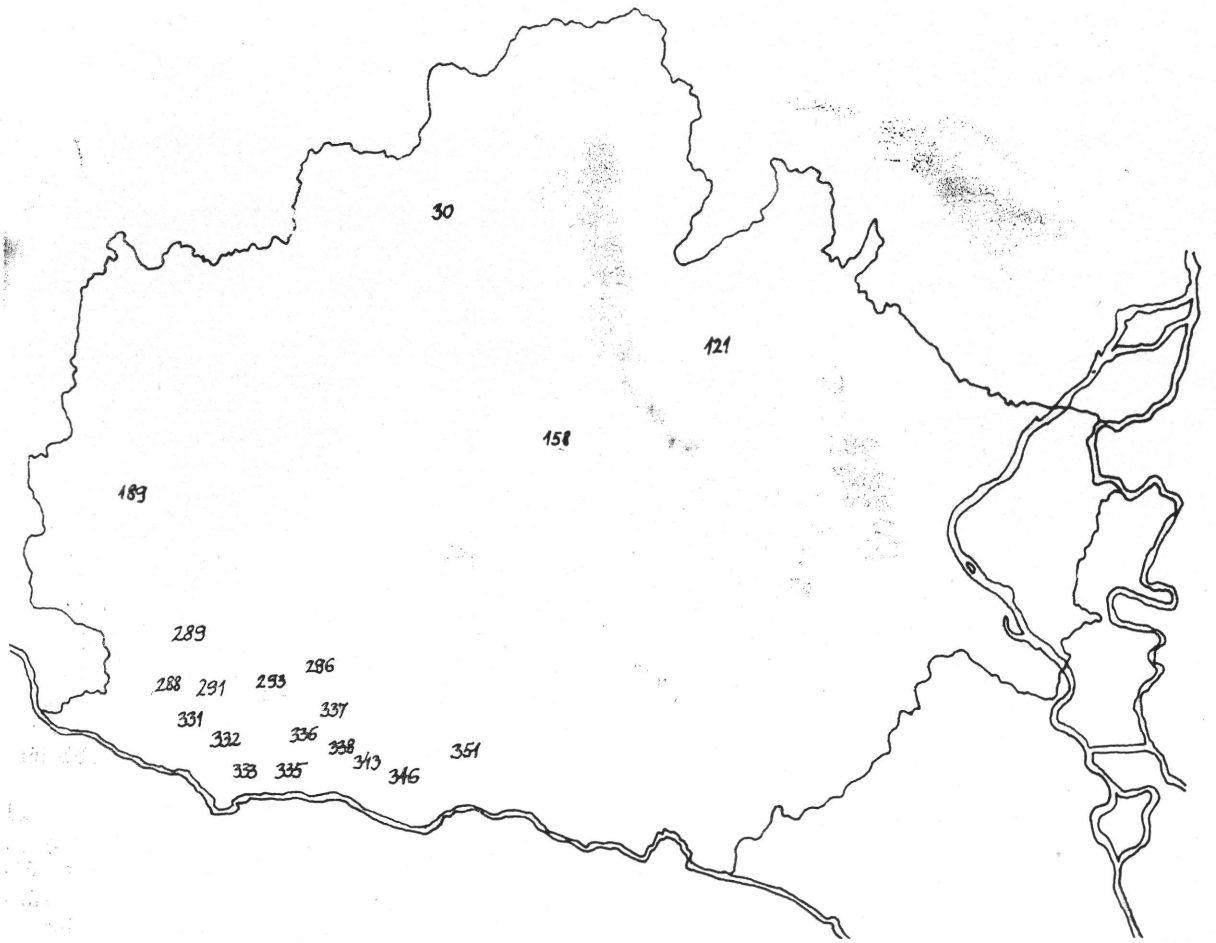

1. kép. A JPM tükröseinek származási helyei:

Sásd (30); Pécsvárad (121); Pécs (158); Molvány (189); Bogdása (288); Marócsa (289); Sellye (291); Csányoszró (293); Besence (296); Drávaiványi (331); Sósvertike (332); Zaláta (333); Piskó (335); Lúzsok (336); Vajszló (337); Kisszentmárton (343); Cún (346); Drávacsepely (351).

rem van, amelyből három, néha négy ún. „csap"[10] áll ki. Ezek teljesen beleillenek a tükrös másik felébe vájt mélyedésbe. Ha ezek a kis csapok a helyükön vannak, s a tükör tetejét tenyér között elfordítják, úgy megakadnak, hogy a két rész szét nem válhat. Aki nem ismeri, feszegetheti, próbálgathatja jobbról is, balról is, bizony ki nem nyitja.

Vannak még kitámasztó tükrösök is, amelyeket belenézéskor nem kell kézben tartani vagy valahol megtámasztani. Ezek is két részből állnak; a tükröt tartó felső rész beleillik az alsó részbe vájt mélyedésbe. A felső rész felét a vastagság közepéig függőlegesen, majd vízszintesen bemetszették (ez az egésznek egy negyed része). A lemetszett részt aztán a másik csaphoz erősítették, s így az alsó részbe illesztették. A tükör kitámasztása a fedélre erősített fémkarika segítségével történik. A kifűrészelt és pántba fogott rész a tükör támasztéka. Ez a szerkezeti megoldás a kerek tükrösökre jellemző. (52. 300. 1. 1—2; 59. 182. 1; 63. 123. 2.)[11]

A nagyobb méretű fedeles, fiókos dobozok esetében vagy a fedél belsejében vagy tetején, billenthető formában látható a tükör (52.1060.1; 52.1056.1).

Legjellemzőbb a szögletes és kerek forma, vannak azonban ellipszis, nyolcszögű, hullámvonalassan hajlított oldalú, de még szív és könyv alakú tükrösök is. (52. 295. 1; 52. 299. 1. 1—2; 63. 123. 1. 1—2; 65. 2. 1—2; 66. 1. 34. 1—2).

A Janus Pannonius Múzeum tükrösei között is a kör alakú, tenyér között elfordítható vagy lehúzható fedelű a legtöbb. A szögletes és téglalap alakúak szintén az utóbbi módon vagy egyszerű fedeles megoldással készültek.

A doboz és zárszerkezet elkészülte után következett a fenék és fedélrész felületeinek díszítése. Minden alkotó új változatokon törte a fejét; ez a törekvés határozottan felismerhető, utánozni legfeljebb csak kezdetben próbáltak.

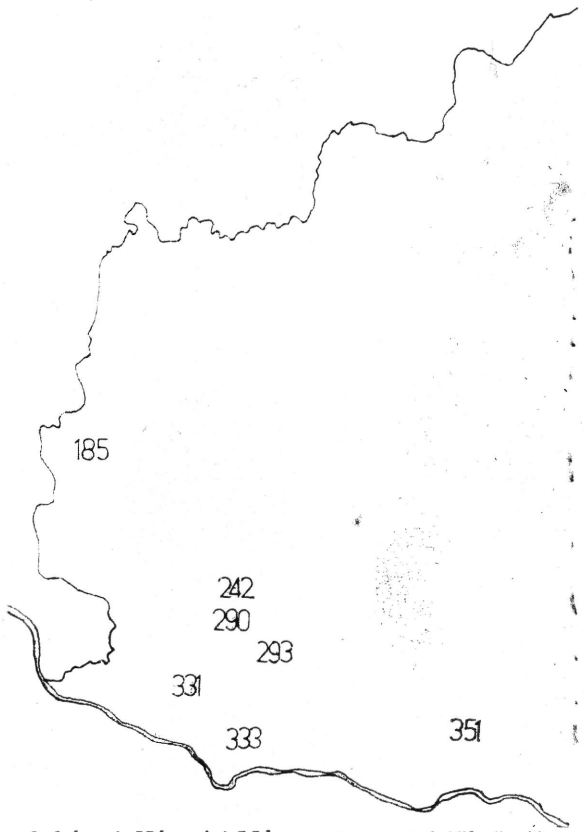

2. kép. A Néprajzi Múzeum baranyai tükrösei*

54.67.5, 54.67.6 — Csányoszró (293);
130 306 — Drávacsepely (351);
134 238 — Drávaiványi (331)
130 275, 130 786, 134 293 — Kákics (290);
134 311 — Nagydobsza (185);
134 303, 134 308, 134 322 — Okorág (242);
134 289, 134 302 — Ormánság (—);
134 298, 134 312 — Zaláta (333);

A pásztorművészet technikáinak kronológiai sorrendjét már vázoltuk, s itt, a tükrösök bemutatásakor is ezt a rendszert követjük.[12] A különböző technikákat tekintve a mennyiségi különbség azonnal szembeötlik: míg a gyufatartóknál azt állapíthattuk meg, hogy a legtöbb domború faragásos, s jóval kevesebb a vésett és spanyolozott tárgy, itt azt tapasztalhatjuk, hogy a helyzet fordított. Legjellemzőbb a spanyolozás! Ezt nem csupán a baranyai anyag vizsgálata, hanem a Néprajzi Múzeum tükrösgyűjteménye is igazolja. Ezért tartjuk fontosnak, hogy a spanyolozásról részletezőbben szóljunk, annál is inkább, mivel a dolgozathoz kapcsolódó képanyagot csak feketefehérben tudjuk szemlélteni.

A díszítések tárgyalásakor formai, kompozíciós, ábrázolásbeli különbségeket igyekszünk

3. kép

szem előtt tartani, s az elemzésekkel pedig konkrétabbá tenni ismereteinket.

A gyufatartókon, borotvatartókon, tükrösökön kevés a díszíthető felület, de sima és lapos, tehát aprólékos technikával többalakos kompozíció is elfér rajtuk. Finom, karcolt vonalak és erélyes foltok adják a motívumokat.

A tükrösökön legtöbbször a kihúzható, vékony

4. kép

* Itt mondunk köszönetet Kodolányi Jánosnak, amiért a Néprajzi Múzeum tükrösgyűjteményét átnézésre rendelkezésünkre bocsátotta.